

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До 95-річчя гетьманату
Павла Скоропадського*

УДК 94 (477) «1918»

Р.Я.Пиріг*

НІМЕЦЬКО-АВСТРИЙСЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ 1918 р.: ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРМІНОЛОГІЧНУ ВИЗНАЧЕНІСТЬ

Обґрунтовується закономірність кваліфікації перебування військ Німеччини та Австро-Угорщини на території України в 1918 р. як окупації. Розкривається оцінка цього явища тогочасними політичними, державними, військовими діячами та дипломатами, в українській і зарубіжній історіографії, а також у контексті міжнародно-правових актів.

Ключові слова: окупація, військовий контроль, реквізиції, Центральні держави, гетьманат, Гаазька конвенція.

Приводом для цього дослідження стала стаття «Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918» вміщена в «Енциклопедії історії України»¹. Фундаментальне історико-довідкове видання, в якому синтезовано новітні підходи до вивчення українського історичного процесу, відійшло від давно усталеної і широко вживаної оцінки цього явища як «окупації», уживши термін «контроль». Очевидно, рамки енциклопедичної статті не дозволили її авторів обґрунтувати доцільність запровадження нового, сутнісно звуженого визначення військової присутності Центральних держав в Україні на завершальному етапі Першої світової війни. Адже досі вона кваліфікувалася як окупація.

Зауважимо, що сама назва енциклопедичної статті містить певні неточності. Провідна роль у здійсненні східної воєнної кампанії належала Німеччині. Австро-Угорщина мирилася зі становищем молодшого партнера коаліції. Тому, на наш погляд, більш точним буде термін «німецько-австрійські війська». Визначення «австро-німецьких військ контроль над територією України» також не відображає всієї глибини політичного, економічного, адміністративного впливу на уряд, місцеві органи влади, населення України. Адже територія – лише один з атрибутів держави, зайнятої іноземними арміями.

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

¹ Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918 // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.19–20.

Найбільш поширеною оцінкою перебування військових контингентів Німеччини та Австро-Угорщини на території України у 1918 р. було і залишається поняття «окупація». Для з'ясування правомірності застосування цієї дефініції розглянемо кваліфікацію цього явища: а) тогочасними державними, політичними, військовими діями та дипломатами; б) у вітчизняній і зарубіжній історіографії; в) у контексті міжнародного права.

Укладення в лютому 1918 р. Брестської мирної угоди поставило УНР у залежність від одного з таборів світового воєнного протистояння – Четверного союзу. Водночас це дозволило скористатися військами Центральних держав для звільнення території України від анексії радянською Росією. Складні, драматичні й динамічні перипетії звернення української сторони по військову допомогу до нових союзників, прагматичні причини їхньої поспішної згоди досить повно висвітлено в історичній літературі².

Одразу після укладення мирного договору Німеччина, маючи на увазі розв'язання стратегічного завдання – поставки з України продовольства і сировини, інспірувала звернення українських делегатів у справі військової допомоги. Вони підписали відозву до німецького народу, в якій наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася впевненість, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини³. Слід зазначити, що керівники УНР усвідомлювали неспроможність власними силами визволити захоплену більшовицькими військами територію і вже з кінця січня 1918 р. обговорювали дане питання. Вони сподівалися, що для цього будуть використані насамперед частини, сформовані з українців-військовополонених, а також січові стрільці – галицькі українці у складі австро-угорської армії. Проте цей шлях вимагав значного часу, а продовольча криза в обох імперіях диктувала пряме збройне втручання для вигнання радянських військ й отримання доступу до хлібних ресурсів України. Один із творців Брестського миру генерал М.Гофман у щоденнику відверто писав про справжні цілі військової допомоги УНР: «Коли центральні держави хочуть мати хліб з Хлібного миру, то мусять самі його взяти. Ми сказали “а” і маємо сказати “б”»⁴.

У відповідь на офіційне прохання представників УНР німецький імператор Вільгельм дав згоду на проведення обмежених операцій на Східному фронті, плануючи початок наступу на 18 лютого. Австрійський цісар Карл

² Несук М. Драма вибору: відносини України з Центральними державами 1917–1918 рр. – К., 1999. – С.127–133; Притуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). – К., 2004; Михутина І. Украинский Брестский мир. – Москва, 2007. – С.249–250; Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – Москва, 2007. – С.105–109; Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. – К., 2008. – С.106–107; Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини: український напрямок. – К., 2009. – С.267–271; Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року: історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки. – Чернівці, 2009. – С.59–64.

³ Несук М. Драма вибору... – С.131.

⁴ Гофман М. Записки и дневники. – Ленинград, 1930. – С.137.

певний час вагався, але розпочатий похід німецьких військ і критичне продовольче становище країни змусили його долучитися до наступальної акції на теренах України. З огляду на істотні внутрішньополітичні розбіжності у ставленні до Східної кампанії, а також можливий міжнародний резонанс всі сторони намагалися декларувати її як дружню допомогу. Безперечно, в офіційних заявах термін «окупація» не вживався. Так, генерал Е.Людендорф назвав наступ німецьких військ «рятувальною експедицією до дружньої країни». Імператор Карл виступив із заявою про «мирне проникнення у дружню країну»⁵, а прем'єр-міністр Е.Зайдлер назвав похід актом добросусідської правової і управлінської допомоги, здійснюваної шляхом застосування обмеженого військового контингенту⁶.

Рада Міністрів УНР, розуміючи небезпеку інерції психологічного сприйняття населенням німців як ворогів, у спеціальній відозві переконувала, що уряд прийняв військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини й Австро-Угорщини. Навіть містилося запевнення, що ці війська будуть битися з ворогами України «під проводом польового штабу нашої держави»⁷. У зв'язку з наступом німецької армії українська мирна делегація у Бресті також оприлюднила декларацію. Вона була позначена різкою антиросійською риторикою та запевненнями у дружніх намірах союзників:

«Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом з ним до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд»⁸.

Відозви, заяви, повідомлення з цього питання друкувалися в газетах, тиражувалися у вигляді листівок і навіть були видані у вигляді брошури з промовистою назвою «Чого прийшли німці в Україну?».

Розпочатий 18 лютого наступ німецької армії наприкінці місяця підтримала Австро-Угорщина. Радянські війська спішно відступали і 1 березня залишили Київ. За домовленістю з німецьким командуванням першими до міста ввійшли українські частини – Запорізький загін, Гайдамацький кіш, січові стрільці, демонструючи звільнення столиці національними силами. Із цієї нагоди голова Ради Міністрів В.Голубович 2 березня направив райхсканцлерові Ґ.Гертлінґу телеграму, в якій від імені українського народу дякував за допомогу «переможних німецьких військ». Він також висловлював сподівання, що «як тільки вони виконають свій обов'язок, буде видано розпорядження про їх відкликання»⁹. У телеграмі-відповіді Ґ.Гертлінґ висловив задоволення сприянням визволенню українського народу. Містилося й принципово важливе твердження: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська на Україні вже виконали

⁵ Федюшин О. Украинская революция. – С.118, 130–134.

⁶ Дорнік В., Карнер С. Окупація України... – С.63.

⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – К., 1997. – С.160–161.

⁸ Несук М. Драма вибору... – С.134–135.

⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Документы и материалы. – К., 1938. – С.18.

свою місію, вони будуть відізовані звідти»¹⁰. Ще раніше українська делегація у Бресті отримала від австрійського посла Візнера запевнення, що «австро-угорські війська будуть відкликані як тільки Рада висловить таке побажання»¹¹. Усе це породжувало в керівництва УНР спрощене уявлення про терміни та умови перебування військ Центральних держав в Україні. Цілком очевидно, що й розуміння їх справжньої місії у сторін було різним. Український провід головною метою вважав звільнення від більшовицьких військ, а німецький та австро-угорський уряди – отримання зазначених в укладеній угоді обсягів продовольства і сировини.

7 березня до Києва повернулися Центральна Рада та уряд УНР. М.Грушевський високо оцінював підписання мирного договору з державами Четверного союзу:

«Мир цей гідний і почесний, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає нам повну свободу в політиці й економічних справах»¹².

Очевидно, ці рядки писалися під враженням перших звісток із Бреста, адже коли згодом голова української мирної делегації О.Севрюк, підсівши у вагон М.Грушевського десь між Сарнами та Житомиром, доповів йому про справжню ціну військової допомоги, той розплакався. І все ж голова Центральної Ради не усвідомлював глибини складнощів відносин із новими союзниками, хоч майже на кожному із засідань її члени вносили інтерпеляції (запити) щодо масових реквізицій продовольства й фуражу, арештів та навіть розстрілів місцевого населення. Він досить неохоче і в делікатній формі визнавав «всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ», навіть уважав їх неминучими під час бойових дій у чужій країні¹³.

Безперечно, у документах Центральної Ради й уряду УНР, не дивлячись на наростання критичного ставлення до самочинних дій підрозділів німецьких і австро-угорських військ, термін окупація не вживався. Хоча місцеві українські посадовці послуговувалися ним навіть в офіційному листуванні. Зокрема, заступник прокурора Херсонського окружного суду Б.Горбатий у поданні до Одеської судової палати від 7 травня прямо писав – «перші дні окупації», «виступи проти окупаційних військ» тощо. Прокурор Одеської судової палати у своїй постанові також оперував поняттям «окупаційні війська»¹⁴.

Після зайняття Києва тут розмістилися верховне командування німецьких військ в Україні (оберкомандо; командувач – Г.Айхгорн, начальник штабу – В.Гренер), посольства Німеччини (А.Мумм) та Австро-Угорщини (Й.Форпач), військові, економічні та фінансові представництва. Перші тижні просування німецьких військ углиб української території засвідчили серйозні складнощі

¹⁰ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.19.

¹¹ Там же. – С.17.

¹² Мир землі нашій // *Грушевський М.* На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.73.

¹³ Там само. – С.185.

¹⁴ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.88, 90.

у відносинах із селянством при вилученні фуражу і продовольства. Ці питання на міжурядовому рівні ніяк не було врегульовано. Уже 9 березня вповноважений оберкомандо в Києві полковник Ф.Штольценберг у телеграмі головнокомандувачеві Східним фронтом виклав серйозне занепокоєння щодо перспектив отримання хліба. Він прогнозував посилення спротиву місцевого населення аж до партизанської війни, а також висловлював великий сумнів у тому, що український уряд, який складається тільки з «лівих опортуністів», зуміє організувати тверду владу. Викладені полковником пропозиції передбачали вжиття жорстких заходів. Зокрема, він писав:

«Для здійснення наших завдань необхідна планомірна *окупація* (тут і далі курсив наш – Р.П.) відповідних районів, таким чином будуть знайдені сховані запаси. [...] Бажаною була б окупація такими військовими силами, одна присутність яких уже вселяла б страх в населення і примушувала б його продавати нам лишки хліба, а якщо потрібно буде, то доведеться взяти його силоміць».

На думку Ф.Штольценберга, оскільки на Західному фронті передбачалися найбільш важкі та вирішальні бої, то нині не слід перейматися дипломатичними міркуваннями щодо майбутніх відносин з Україною. Телеграма завершувалася примітними висновками:

«Одержимо ми хліб від цього уряду, який довго не втримається, чи від іншого – це байдуже. Комісії тепер недоречні. Питання має бути вирішене суто військовою силою»¹⁵.

Це одна з перших аналітичних доповідей про стан і перспективи проведення Німеччиною Східної кампанії. По-перше, вона виразно відображала позиції «військової партії» в імперському істеблішменті. По-друге, суттєво розходила з поглядами відомства райхсканцлера та МЗС, які вважали за потрібне наголошувати на дружніх і рівноправних відносинах з УНР. По-третє, термін «окупація» вживається в його прямому значенні й розглядається як основний засіб вирішення завдань «хлібного миру». І, нарешті, документ свідчить про високі аналітично-прогностичні здібності автора доповіді.

18 березня генерал-квартирмейстер генерального штабу Е.Людендорф видав документ із промовистою назвою «Інструкція з управління окупованими територіями», яка спрямовувалася на стабілізацію становища в Україні. Зокрема, йшлося про розбудову місцевої адміністрації як інструменту налагодження поставок продовольства. Однак отримуючи донесення про затягування селянами весняного обробітку землі, він наказав вимагати негайного проведення весняно-польових робіт. Відтак генерал Г.Айхгорн видав наказ про обов'язковий засів полів. Згодом командири військових частин отримали дозвіл здійснювати каральні операції проти українських повстанців без погодження своїх дій із місцевою владою. На думку сучасного дослідника східної

¹⁵ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – Москва, 1942. – С.16–18.

політики Німеччини в Першій світовій війні О.Кураєва, саме перебирання німецьким командуванням повноважень української влади «практично переводило експедиційний корпус у статус окупаційного війська»¹⁶.

Начальник штабу оберкомандо генерал В.Гренер, турбуючись про оперативне налагодження поставок хліба з України, у листі до посла А.Мумма писав:

«На мою думку, було б краще всього, якби в районах, де є достатня кількість наших окупаційних військ, спробувати найближчим часом зв'язати наших комісіонерів безпосередньо з виробниками через місцевих торговців»¹⁷.

Як бачимо, головні реалізатори імперської політики в Україні прямо називали зайняті території окупованими, а німецькі війська – окупаційними.

Заступник міністра закордонних справ Німеччини Г.Буше 26 березня направив послові А.Мумму директиву, в якій, зокрема, зазначалося:

«Наша військова інтервенція в Україні виправдана проханням Ради про допомогу. [...] Крім того, головна мета нашої окупації – забезпечення хлібного експорту з України у країни Центральної Європи. Завданням нашого представництва в Києві є безумовне здійснення цієї мети»¹⁸.

Посол Австро-Угорщини в Києві Й.Форґач у березні доповідав МЗС, що з огляду на терміновість отримання продовольства, це завдання нездійсненне для уряду УНР через його надзвичайну слабкість. Відтак він уважав, що «окупація ця має бути проведена і вимагатиме значної кількості австро-угорських і німецьких військ». У військовій угоді між Німеччиною й Австро-Угорщиною від 28 березня про розмежування контролю над українськими територіями укладачі оперували поняттями «район німецької окупації», «австро-угорський окупаційний район», «окупаційні мішані частини» тощо¹⁹. Отже, в офіційних таємних документах німецького та австрійського походження термін «окупація» широко вживався від самого початку вступу військ в Україну.

Деякі берлінські урядовці відкрито говорили про окупацію. Зокрема, у зв'язку з поваленням Центральної Ради ліві фракції райхстагу зажадали пояснень від уряду. Віце-канцлер фон Пайер заняття території України назвав окупацією, яка не буде тривалою²⁰. Підсекретар Браун у пошуках аргументації висловився ще більш відверто:

«Причиною всіх дій на Україні є німецький інтерес, усе інше – річ другорядна. Це випливає вже з факту самої окупації й з необхідності видобути з краю якомога найбільше хліба»²¹.

¹⁶ Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини... – С.278.

¹⁷ Крах немецкой оккупации на Украине. – Москва, 1936. – С.31.

¹⁸ Там же. – С.30.

¹⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.23–24.

²⁰ Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.

²¹ Berliner Tageblatt. – 1918. – 16 травня.

Важко уявити, щоб військові, державні діячі та дипломати обох країн, які ратифікували Гаазьку конвенцію від 18 жовтня 1907 р. «Про закони і звичаї суходільної війни», не знали її положень щодо умов окупації завойованих територій. При гостроті військово-політичної ситуації та при внутрішній продовольчій кризі урядовцям ніколи було думати про дотримання духу й літери згаданої міжнародної конвенції.

На початку травня, уже після приведення до влади гетьмана П.Скоропадського, штаб групи армій Г.Айхгорна в донесенні головнокомандувачеві Східного фронту фактично підтвердив висновки Ф.Штольценберга щодо характеру відносин з Україною. У ньому, зокрема, наголошувалося: «Перш за все необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд робитиме те, що ми вважатимемо за необхідне». Така позиція військових викликала занепокоєння у МЗС. 8 травня заступник міністра закордонних справ Г.Буше у шифрограмі до посла А.Мумма писав:

«Прошу більш точно роз'яснити суть цієї заяви. Чи значить це, що ми повинні ставитися до України не як до держави, яка перебуває з нами в мирних відносинах, а тільки як до окупованої області?».

Уже наступного дня А.Мумм направив до МЗС дипломатично віртуозну відповідь:

«І я згоден з тим, що ми не повинні проводити політику, яка зводиться лише до нашого «перебування у дружній країні». Але поза цим я вважаю необхідним підтримувати в Україні фікцію с а м о с т і й н о ї (розрядка А.Мумма – *Р.П.*) дружньої нам держави остільки, оскільки це збігається з нашими інтересами».

Посол докладно обґрунтовував це необхідністю зважати на громадську думку як у Німеччині, так і в нейтральних та ворожих країнах. Він також указував на небезпеку підризу авторитету гетьманського уряду, коли надто різко показати, що «він є лише лялькою в наших руках, а урядові розпорядження обслуговують суто наші інтереси». А.Мумм запевняв, що начальник штабу оберкомандо в Києві генерал В.Гренер поділяв цей погляд, проте його висловлювання інколи мають більше військовий, ніж дипломатичний характер²². Урешті повалення Центральної Ради і встановлення влади гетьмана, який зобов'язався твердо дотримуватися Брестських та інших угод попереднього уряду, дозволило зняти домагання військових запровадити в Україні пряме правління у формі німецького генерал-губернаторства.

Правляча еліта гетьманату була цілком залежною від Центральних держав, і навіть усвідомлюючи нерівноправний характер відносин, не розглядала їх, принаймні відкрито, як окупаційні. Сам П.Скоропадський при вступі на посаду у грамоті до всього українського народу наголошував, що Україна врятована, «дякуючи могутньому підтриманню Центральних держав». На початку

²² Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.83–84.

травня в інтерв'ю газеті «Fossische Zeitung» гетьман стверджував, що «не знає нікого іншого, від кого можна б навчитися більше державності та винести більше користі, ніж від Німеччини»²³. У листі до посла барона А.Мумма 10 травня П.Скоропадський запевняв у своїх намірах «іти непохитно, чесно й одверто рука в руку з Німеччиною і що я бачу в цій орієнтації міцну підставу для добробуту і майбутнього розцвіту цілого українського народу»²⁴. Проте через рік у спогадах він досить відверто писав: «Німецька військова окупація сильно дратувала народ, зокрема й мене»²⁵. Д.Дорошенко, проти кандидатури якого на посаду міністра закордонних справ заперечували німці, в особистому листі до посла А.Мумма запевняв, що виступає «за тісний політичний, економічний і культурний союз із Німецькою імперією»²⁶. Тільки після цього він був призначений не міністром, а керуючим МЗС. Природно, що з дипломатичних і особистих міркувань Д.Дорошенко не міг кваліфікувати перебування німецьких та австро-угорських військ в Україні як окупацію. Не зробив він цього й у своїй ґрунтовній «Історії України» та розлогих спогадах.

Із перших днів роботи уряду протоколи засідань рясніють доповідями міністрів про самочинні експропріації німецькими й австрійськими військами продовольства, фуражу, промислової сировини, транспортних засобів. Із цих питань ухвалювалися аморфні резолюції, давалися доручення міністрові закордонних справ з'ясувати ситуацію з представниками союзників. Коли на початку жовтня 1918 р. генерал А.Краус офіційно повідомив про вивід австрійських військ з України, то голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб у відповідь направив ноту доволі патетичного змісту:

«Український уряд з великою вдячністю приймає ту допомогу, яку в цьому відношенні надали війська Центральних держав, і цілковито усвідомлює, що згадані війська, надаючи захист Україні, цій скарбниці найрізноманітніших продуктів, [...] здійснювали культурну і загальнолюдську місію»²⁷.

Безперечно, уряд мав усі підстави дякувати за допомогу, яка виконувала насамперед захисну функцію від зовнішніх і внутрішніх загроз гетьманській владі.

Провідні українські політичні партії також не розглядали перебування чужоземних військ в Україні як окупацію. Адже саме їх представники у керівництві УНР запросили військової допомоги Центральних держав. На своїх з'їздах у травні 1918 р., де йшлося про вироблення тактики революційної боротьби в нових політичних умовах, військова допомога визнавалася дружньою. Зокрема, з'їзд соціалістів-федералістів у резолюції «У справі відношення до Центральних держав» констатував: «Німецьке військо допомогло у боротьбі з більшовиками, то партія дивиться на них як на військо дружньої

²³ Fossische Zeitung. – 1918. – 13 травня.

²⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.146.

²⁵ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.183.

²⁶ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.84.

²⁷ Дорнік В., Карнер С. Окупація України... – С.50.

нам держави». Всеукраїнський селянський з'їзд, який перебував під впливом українських есерів, записав у постанові, що «трудяще селянство бажає бачити Центральні держави, у т.ч. Німеччину, дружні нам держави»²⁸. Дещо іншою була позиція конгресу українських соціал-демократів, які вважали, що однією з причин державного перевороту стало втручання німців у внутрішню політику України. Проте й вони, як й інші партії, зокрема УПСР (центральна течія), стаючи у жорстку опозицію до гетьманського уряду, уважали за необхідне підтримувати постійні зв'язки з представниками німецького командування та посольства в Україні. Відомі українські діячі В.Винниченко, С.Єфремов, А.Ніковський та інші домагалися в них аудієнцій, направляли меморандуми, зав'язали контакти з німецькими депутатами-соціалістами в Берліні. У такий спосіб робилися спроби досягти змін у складі Ради Міністрів, а відтак і внутрішньополітичного курсу держави. Публічне ставлення лідерів українських партій до німецько-австрійських союзників було доволі толерантним. Оскільки вони цілком усвідомлювали, за словами В.Винниченка, хто є «панамі становища». Це вже пізніше талановитий літератор дозволив у досить саркастичній формі писати про «німецько-генеральську оперетку» та «великодушних лицарів», які окупували величезний край²⁹. До речі, за твердженнями українського зарубіжного дослідника О.Федишина, термін «опереткова держава» не є витвором художньо-образного мислення В.Винниченка, а належить ад'ютантові генерала В.Гренера – Р.Мертону³⁰.

Природно, що більшовики вигнані за межі України німецько-австрійські війська вважали окупантами. Саме так їх характеризував і В.Ленін, з явним перебільшенням заявляючи, що «завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»³¹. КП(б)У у рішеннях своїх з'їздів (І – липень, II – жовтень 1918, III – березень 1919 рр.) оперувала переважно терміном «окупація», рідше вживалися «інтервенція», «загарбання» тощо. Новостворена партія боротьбистів, яка обрала тактику збройного повалення гетьманського режиму, також кваліфікувала німецькі та австрійські сили як окупаційні.

Зайняття території України військами Центральних держав уже впродовж майже цілого століття в історичній літературі, документальних виданнях та мемуаристиці переважно подається як окупація. Для реалізації дослідницьких завдань даної статті акцентуємо увагу лише на оцінках цього явища у сучасній українській та зарубіжній історіографії, звертаючись насамперед до узагальнюючих праць. Перше синтетичне видання Інституту історії України мало досить примітну назву «Історія України: нове бачення» і ставило за мету «ознайомити широкий читацький загаль з останніми здобутками вчених-істориків, що ґрунтуються на документах і матеріалах, доступ до яких відкрила демократизація суспільного життя»³². Поза сумнівом, книга досягла

²⁸ Нова Рада. – 1918. – 14 травня.

²⁹ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. II. – С. 291.

³⁰ Федюшин О. Украинская революция... – С. 172.

³¹ Ленін В. І. Про Україну: У 2 ч. – К., 1969. – Ч. II: 1917–1922. – С. 165, 186.

³² Історія України: нове бачення: У 2 т. – Т. 2. – К., 1995. – С. 4.

задекларованої мети, у тому числі й щодо складних подій Української революції початку ХХ ст. (автор В.Верстюк). Добі Центральної Ради та Української гетьманської держави присвячено ґрунтовні розділи, в яких розкриваються причини виникнення та падіння цих державних утворень. Значне місце відведене висвітленню ролі Німеччини й Австро-Угорщини в міжнародному визнанні УНР та наданні допомоги в боротьбі проти більшовицької експансії. Перебування армійських контингентів цих держав на території України оцінюється як окупація, а самі війська називаються окупаційними³³.

У багатотомній праці «Політична історія України ХХ століття» цілий том присвячено революції в Україні 1917–1920 рр. Гетьманат П.Скоропадського, на який припадає основний час перебування німецько-австрійських військ в Україні, отримав більш жорсткі оцінки (автор В.Солдатенко): антиукраїнський, контрреволюційний, маріонетковий режим, який був «у цілковитій залежності від окупаційних властей»³⁴. Сама окупація України визнається на сторінках книги як доконаний факт³⁵. До цього питання учений спеціально звертається у своїй монографії «Україна в революційну добу». Полемізуючи з іншим дослідником даного періоду – С.Литвином, він шляхом аналізу тогочасних документів німецьких та австрійських військових, урядовців, дипломатів робить висновок:

«Ставити під сумнів військово-окупаційний характер планів і реальних дій Австро-Угорщини й Німеччини може лише той, хто спеціально запліщує очі на всім добре відомі факти, ставить собі за мету досягти наперед задуманого результату ненауковими методами»³⁶.

Спільними зусиллями науковців Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень із залученням широкого кола представників інших галузей соціогуманітаристики в 2007–2008 рр. було реалізовано два фундаментальних видавничих проекти: «Україна: політична історія: ХХ – початок ХХІ століття» та «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності». У відповідних розділах обох праць (автор Р.Пиріг) перебування та дії німецько-австрійських військ в Україні характеризуються як окупаційні³⁷. І, нарешті, нещодавно вийшли у світ «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.», в яких також ідеться про окупацію українських земель військами Центральних держав³⁸. Слід зазначити, що аналогічну оцінку дають у своїх працях філософ М.Попович, правник О.Мироненко та ін.³⁹

³³ Історія України: нове бачення. – Т.2. – С.50, 59, 60, 61, 69 та ін.

³⁴ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т.2. – К., 2003. – С.222.

³⁵ Там само. – С. 197, 199, 217, 220, 258, 259 та ін.

³⁶ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т.ІІ: Рік 1918. – К., 2009. – С.107.

³⁷ Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2007. – С.338–340; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С.419.

³⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Кн.1. – К., 2011. – С.294, 297, 300 та ін.

³⁹ Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С.206; Мироненко О. Німецько-австрійська окупація // Українське державотворення: Словник-довідник. – К., 1997. – С.330–332.

Представники української зарубіжної історіографії Н.Полонська-Василенко, І.Лисяк-Рудницький, О.Субтельний, Т.Гунчак та інші також по-служовуються терміном «окупація» при висвітленні перебування військ Німеччини й Австро-Угорщини в Україні⁴⁰. Більш широке коло понять використовує О.Федишин – «окупація», «інтервенція», «експансія», «військова допомога», «економічна експлуатація» тощо⁴¹.

У контексті дослідження даної проблеми надзвичайно важливим є з'ясування оцінок військової присутності Центральних держав на українських землях 1918 р. сучасними зарубіжними, насамперед німецькими та австрійськими вченими. Таку можливість дають матеріали наукового семінару «Окупація України 1918 р.: історичний контекст – рівень наукових досліджень – економічні та соціальні наслідки», проведеного у квітні 2008 р. в Австрії за участю австрійських, німецьких і українських учених. Уже формулювання теми семінару засвідчує позицію його організаторів щодо оцінки самого історичного явища. На це ж вказують і теми доповідей: «Приборкання повстанського руху – стратегічна дилема: Німецька окупація України 1918 р.» (П.Ліб, Німеччина), «Окупація України австро-угорськими військами у 1918 р.» (В.Дорнік, Австрія) та ін. Такий вибір теми семінару, на думку одного з його учасників – О.Сича (Чернівці), «є свідченням інтелектуальної чесності та наукової об'єктивності австрійських істориків, адже слово «окупація» викликає відповідні емоційні реакції, зазвичай негативного забарвлення»⁴². Очевидно, не тільки австрійських, а й німецьких істориків, оскільки П.Ліб, проаналізувавши документи військових архівів, дійшов відвертого висновку: «Загалом, усупереч початковим сподіванням українське населення сприймало німецьку владу не як визволителів, а як жорстоких окупантів»⁴³. Австрійський учений В.Дорнік вважає підсумки окупації загалом негативними, зокрема щодо отримання планованих обсягів продовольства. Однією з поважних причин цього була «брутальна поведінка, передусім австро-угорських частин, під час заготівель та приборкання повстань і соціальних хвилювань»⁴⁴. Отже, можна констатувати, що в українській і зарубіжній історіографії військова присутність Німеччини та Австро-Угорщини в Україні 1918 р. має давню, поширену і стійку оцінку як окупація.

І, нарешті, поглянемо на це питання з перспективи міжнародного права. Воно трактує окупацію (лат. «occupatio» – оволодіння, зайняття) як тимчасове зайняття збройними силами території противника⁴⁵. Режим окупації регулюється чинною й на той час IV Гаазькою конвенцією «Про закони і звичаї суходільної війни» від 18 жовтня 1907 р., зокрема «Положенням про закони і

⁴⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – С.488; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.72; Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993. – С.437; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.133.

⁴¹ Федюшин О. Украинская революция. – С.8, 90, 105–106 та ін.

⁴² Дорнік В., Карнер С. Окупація України... – С.17.

⁴³ Там само. – С.136.

⁴⁴ Там само. – С.181.

⁴⁵ Юридична енциклопедія. – Т.4. – К., 2002. – С.256–257.

звичаї суходільної війни»⁴⁶. Відразу зазначимо, що застосування даної конвенції до конкретної ситуації зайняття військами Центральних держав території України навряд чи буде коректним. По-перше, стаття 2 наголошує, що її вимоги обов'язкові до виконання за умови, коли воюючі сторони є учасниками даної конвенції. Як відомо, УНР стосовно Центральних держав не була воюючою стороною, а УСРР – суб'єктом міжнародного права. По-друге, територія УНР займалася німецько-австрійськими військами відповідно до мирного договору і на запрошення її уряду. Тому ми можемо використати положення конвенції лише в дослідницьких цілях, порівнюючи її вимоги до фактичних дій німецької та австро-угорської військової адміністрації на українських землях.

Слід наголосити, що першим у новітній вітчизняній історіографії звернув увагу на особливості окупації Німеччиною України С.Кульчицький. У доповіді на II Міжнародній науковій конференції «Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р.» він зазначав:

«Ясно, що Німеччина була в Україні окупаційною силою. Окупанти прагнули вивезти якомога більше продовольства і сільськогосподарської сировини для своєї знемагаючої у війні економіки. Але вони розплачувалися за вивезене чим могли. Коли не могли визнавали свій борг. [...] Зі Скоропадським окупанти поводитися як з союзником, а не найманцем»⁴⁷.

Учений також удався до порівняння німецької окупації України 1918 і 1941–1942 рр. Він доводить, що кайзерівська і гітлерівська окупації зовсім не тотожні, пояснюючи це різними фазами війни: програвною у першому випадку і вигравною – у другому. Така аргументація видається нам доволі апокрифічною. Адже в лютому, на початку Східного походу німецьких військ, результат Першої світової війни не був настільки ясним. Перелом, як відомо, настав улітку 1918 р. Отже, С.Кульчицький визнавав факт окупації незаперечним, указуючи водночас на її нетиповість. Матеріали конференції було видано накладом кілька десятків примірників і міркування вченого щодо особливостей окупації України залишилися непоміченими, а з 90 учасників заходу лише декілька науковців надалі продовжили вивчення історії останнього гетьманату.

Треба зауважити, що дехто з керманічів окупаційних військ уже пізніше намагався пояснити відмінності захоплення України від інших територій у ході Першої світової війни. Зокрема, головнокомандувач австро-угорської Східної армії генерал А.Краус писав:

«Усі інші території були завойованою землею, якою мали управляти наші війська. Натомість Україна, для нестабільного уряду й управління якої окупація означала опертя та владу, а для населення – захист від більшовицького терору, являла собою дружню «державу», якій ми принесли спокій і безпеку»⁴⁸.

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_222

⁴⁷ Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року: Науковий збірник праць. – К., 1998. – С.4.

⁴⁸ Дорнік В., Карнер С. Окупація України... – С.49.

Він уважав, що прикладом законно окупованої у ході війни території була Сербія. Однак, з огляду на ту обставину, що вона дала стільки ж продовольства, як й у двадцять разів більша Україна, в останній треба було б, на думку А.Крауса, діяти більш жорстко.

У сучасній німецькій та австрійській історіографії зустрічається термін «мирна окупація», яким позначається початковий етап Східної кампанії. Очевидно, із цим можна погодитися, маючи на увазі короткий період лютого – квітня до перших публічних актів прямого і грубого втручання оберкомандо у внутрішні справи УНР. Одним із таких проявів став наказ фельдмаршала Г.Айхгорна від 25 квітня про поширення юрисдикції німецьких військово-польових судів на місцеве цивільне населення. Пояснення причин такого акту було абсолютно простим: у зв'язку з відсутністю «достатньо сильної судової влади». Відповідно до німецького законодавства військово-польовому суду підлягали дії українських громадян, спрямовані проти німецьких військ чи установ, а також протидія постановам або розпорядженням німецької влади⁴⁹.

Цей наказ 27 квітня викликав гостру реакцію членів Малої Ради. Голова уряду В.Голубович висловив різкий протест проти порушення суверенних прав УНР і погрожував звернутися до керівництва Німеччини з вимогою відкликати з Києва військове командування. Наступного дня обговорення цього питання продовжувалося. М.Порш закликав «протестувати таким способом, щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатися надалі нашим внутрішнім життям»⁵⁰. Дебати були перервані хрестоматійно відомою появою німецьких солдатів у залі засідань Центральної Ради. Механізм її відсторонення від влади вже було запущено.

Відомий київський правник, адвокат О.Гольденвейзер уважав, що даним наказом Г.Айхгорна було покладено початок фактичній військовій окупації України німецькими військами. Він наголошував, що «союзна і дружня армія», під виглядом якої прийшли німці, не встановлює своєї юрисдикції над цивільним населенням зайнятої території і в будь-якому випадку не робить цього без відома і згоди «союзного» уряду⁵¹. Отже, наказ Г.Айхгорна про поширення в Україні юрисдикції німецьких військово-польових судів був атрибутом класичної окупації, оскільки за міжнародними нормами окупаційна влада має право посилити кримінальне покарання, а за необхідності – ввести свої кримінальні закони, спеціально призначені для охорони його безпеки.

Австро-угорці у травні також запровадили у своїй зоні військово-польові суди. Гетьманський уряд на ці дії жодним чином не відреагував. Уже в перші дні правління П.Скоропадський направив німецькій стороні побажання щодо розміщення їх військ у всіх повітах України. Керуючий Міністерством закордонних справ Д.Дорошенко від імені гетьмана офіційно звернувся до посла А.Мумма з проханням розподілити німецькі війська «по всіх округах для допомоги українським установам у відновленні спокою і порядку». Військове

⁴⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.119; Крах немецкой оккупации на Украине. – С.52.

⁵⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – С.314–324.

⁵¹ Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.33.

міністерство також направило губернським комендантам розпорядження при будь-яких «спалахах» звертатися по військову допомогу до місцевого німецького командування⁵². Таким чином, населення опинилося в подвійному підпорядкуванні – гетьманської цивільної, а також німецької та австрійської військової адміністрації. Наявність в останніх такого карального інструменту, як військово-польові суди, робила їх позиції в регіонах домінуючими. Німецька військова адміністрація забороняла проведення зборів, мітингів, вводила цензуру і закривала газети, розпускала профспілки, міські думи та земські управи.

В оголошенні німецького коменданта Прилук указувалося, що місто й повіт перебувають «у віданні німецьких військ», тому будь-який безлад придущуватиметься силою зброї, а на жителів накладатиметься контрибуція. Розуміючи всю небезпеку опору з боку українського села, насиченого вогнепальною зброєю, німецьке й австрійське командування поставило населенню ультиматум – до 15 травня здати зброю. Лише незначна частина жителів погоджувалася на добровільну здачу, відтак винних в її приховуванні жорстоко карали. Німецький комендант Сміли капітан Кнаак повідомляв населення повіту, що винні в підбурюванні проти німецьких військ, їх наказів та розпоряджень, а також проти нового українського уряду підлягають ув'язненню до 15 років і грошовим штрафам до 15 тис. марок, а в особливо серйозних випадках – смертній карі. 3 червня цей же комендант оголосив про розстріл двох жителів міста за зберігання зброї; 13 червня – про ухвалу військово-польового суду щодо трьох селян Райгорода (одного засудили до страти, іншого – до 10 років тюрми); 20 червня – про розстріл п'яти селян повіту, в яких було знайдено зброю; 14 липня – ще шести селян⁵³. У кінці серпня за зберігання зброї стратили 13 жителів Харкова⁵⁴. На світанку 31 липня ескадрон австро-угорських драгунів із гарматами оточив місто Ново-Георгіївськ на Херсонщині з вимогою здати 500 рушниць. У призначений час було принесено лише 3 одиниці зброї. Тоді австро-угорці відкрили вогонь із гармат, були вбиті й поранені. На місто наклали контрибуцію – 135 тис. крб та 400 сорочок.

Статті 51–53 Гаазької конвенції надавали право армії, яка займала ворожу територію, накладати контрибуцію, але «не інакше, як на підставі письмового розпорядження і під відповідальність начальника генерала. [...] По кожній контрибуції платникам повинна видаватися розписка». Реквізиції натурою і повинності «для потреб армії» також дозволялися із санкції воєначальника зайнятої місцевості. Армія могла заволодіти тільки грошми, фондами, борговими вимогами, транспортними засобами та зв'язку, магазинами, запасами провіанту, які становили власність держави. Зброя та боєприпаси вилучалися незалежно від форми власності.

Однак німецьке й австро-угорське військове командування, відкинувши у ставленні до України «фікцію дружньої держави», діяли за законами окупації, нерідко грубо їх порушуючи. Зокрема, статтю 46 Гаазької конвенції «Приватна

⁵² Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.120, 123–124.

⁵³ Там же. – С.146, 152.

⁵⁴ Там же. – С.166–169, 172.

власність не підлягає конфіскації». Це підтверджується численними документами українського уряду і місцевих адміністрацій. Голова Микільсько-Борщагівської волосної управи у скарзі до коменданта Києва генерала К.Присовського писав:

«У газеті було оголошено, що німецькі частини ввійшли для встановлення порядку в Україні, тим часом німецьке військо бере у селян коней, свиней, курей, гусей без будь-якої розмови, застосовуючи одну мову багнета»⁵⁵.

У середині квітня київський повітовий комісар доповідав МВС:

«Особливе обурення населення викликає реквізиція німецькими військами всього зерна. Тим більше, що реквізиція й узагалі відбирання всього зерна, у тому числі й насіння, проводилися якраз у найбільш нужденній частині повіту».

Він наголошував, що реквізиція і «добровільна купівля» проводяться під загрозою зброї і без будь-якої участі місцевої продовольчої управи⁵⁶.

30 травня золотоніський повітовий староста доповідав полтавському губернському старості про те, що німці наклали на окремі села повіту грошову та продовольчу контрибуцію: Велика Бурімка – 30 тис. крб, 2 тис. пудів хлібного зерна, 1 тис. пудів вівса, певну кількість худоби; Мала Бурімка – 15 тис. крб, 1,5 тис. пудів зерна; Богодухівка – 15 тис. крб, 1 тис. пудів зерна, 200 пудів вівса; Чорнобай – 10 тис. крб, 1 тис. пудів зерна. Він також повідомляв, що точних даних про вилучення хліба не має, оскільки німці їх не дають⁵⁷. Зазначимо, що стаття 50 Гаазької конвенції передбачала: «Ніяке загальне стягнення, грошове чи інше, не може бути накладене на все населення за ті діяння окремих осіб, в яких не може вбачатися солідарна відповідальність населення»⁵⁸.

Катеринославський губернський староста інформував департамент державної варті: «Із сіл надходить багато скарг на збір австрійськими військами під загрозою реквізиції хліба, не подаючи ніяких документів на відповідне право». Далі йшлося про накладання гужової повинності, коли окремі села мали надавати в розпорядження австрійців до 100 підвід. При цьому не пред'являються накази вищого командування⁵⁹.

Уже з перших днів свого функціонування Рада Міністрів Української Держави змушена була розглядати самочинні дії німецьких та австро-угорських військових щодо захоплення майна, матеріалів, спорядження, продовольства тощо. 8 травня головний начальник портів Чорного й Азовського морів адмірал А.Покровський доповів урядові про масове захоплення німцями суден⁶⁰. Із цього питання було ухвалено заявити категоричний протест.

⁵⁵ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.22.

⁵⁶ Там же. – С.67–68.

⁵⁷ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.138.

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_222

⁵⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.162–163.

⁶⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 9 зв.

10 травня на засіданні уряду констатувалося, що німці продовжують вивозити з армійських складів у Києві, Гомелі, Конотопі, Білій Церкві озброєння та військове спорядження. Після заявлених німецькому командуванню протестів Рада Міністрів погодилася визнати вже вивезене «німецькою військовою здобиччю», а далі все вирішувати на засіданнях спеціальної комісії. На початку травня німецький комендант Миколаєва генерал К.Морґенштерн-Дерінґ оголосив про перехід у тимчасове володіння німецької військової влади суднобудівних заводів товариств «Наваль», «Руссуд», «Балтвод», плавучого доку, суден, понтонів, човнів тощо⁶¹.

Міністерство торгівлі та промисловості інформувало про самочинний вивіз австро-угорським командуванням через Одеський порт 2859 пудів соди, 3106 пудів каніфолі, 6499 пудів мила, 4,5 тис. коней, багатьох товарів і сировини. При цьому зазначалося:

«Ці цифри виявляють тільки частину того, що насправді було вивезено з Одеси-порт, але вони дають яскравий образ того, як здійснюється товарообмін і які важкі результати буде мати все це для українського економічного розвитку в майбутньому»⁶².

Цукрозаводчик І.Харитоненко повідомляв Міністерство продовольства про те, що 27 серпня німецькі військові, зламавши замки, забрали з Павлівського цукрозаводу 2 тис. пудів рафінаду, а на 148 тис. пудів наклали арешт. Вилучення цукру було надзвичайно масовим явищем. За підрахунками Міністерства фінансів, на середину вересня шляхом самочинних реквізицій німецька й австро-угорська військова влада забрала понад 2,5 млн пудів цукру. Також наголошувалося, що «реквізиції не мають ніякого зв'язку з тим цукром, який Україна зобов'язалася дати Центральним державам за договором»⁶³. Гаазька конвенція дозволяла реквізиції, але вони мали «по можливості оплачуватися готівкою; в іншому випадку вони посвідчуються розписками й оплата відповідних сум буде проведена якнайшвидше». Цілком очевидно, що так звані «реквізиції» були прикриттям фактичного масштабного грабунку продовольчих, сировинних та інших ресурсів Української Держави. Адже стаття 47 згаданої конвенції прямо вказувала: «Грабіж безумовно забороняється»⁶⁴.

Широко практикувалося вислання учасників опору чи зарахованих до небажаних за межі України, на примусові роботи до Німеччини та Австрії. Під час липневого страйку залізничників начальник штабу оберкомандо В.Гренер вказував голові уряду Ф.Лизогубу на нерішучість у боротьбі зі страйкарями, досить прозоро натякаючи на можливі для нього особисто наслідки:

«Існує небезпека, що уряд, діючи таким чином, завдасть такої шкоди своєму авторитету, що повернення до нормального стану під його керівництвом буде неможливим»⁶⁵.

⁶¹ Документи о разгрома германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.93–94.

⁶² Там же. – С.130.

⁶³ Там же. – С.129.

⁶⁴ Див.: [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_222

⁶⁵ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.465.

Уранці 29 липня підрозділи німецьких військ у Солом'янському районі Києва влаштували облогу на залізничників, затримавши близько 1500 чоловіків віком від 18 до 40 років. 32 особи були заарештовані як керівники страйку. Частина з них вислала за межі України. На середину листопада у прикордонному Бресті-Литовському за німецькою етапною інспекцією налічувалося 957 ув'язнених і 2121 заарештованих українських громадян. Німецькі військові вже не бажали ними опікуватися і зверталися до Міністерства юстиції Української Держави з проханням терміново вирішити, куди їх перевести⁶⁶.

Отже, численні дії німецької та австро-угорської військової адміністрації на території України, яка була зайнята у ході надання допомоги урядові УНР і ніколи не оголошувалася окупованою, за своїм характером і масштабами цілком вкладаються в рамки вимог (а нерідко й виходять із них) розділу III «Про військову владу на території ворожої держави» IV Гаазької конвенції 1907 р. Саме статті цього розділу регулюють правовідносини країни-переможниці з населенням окупованої держави.

Водночас Німеччина й Австро-Угорщина домагалися виконання Україною економічних угод, підписаних урядами УНР і Української Держави щодо поставок хліба та сировини. Діяла мережа тристоронніх заготівельно-закупівельних структур, Центральні держави відкривали для цього кредитні лінії, в Україну постачалися промислові товари тощо. Гетьман П.Скоропадський і голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб здійснили офіційні візити до Німеччини. Вони й інші урядовці були відзначені німецькими державними нагородами. Такі відносини не вкладаються в рамки ставлення до керівників окупованої території.

Викладений вище матеріал дозволяє зробити наступні висновки. Від самого початку Східної кампанії Центральні держави й УНР в офіційних публічних деклараціях подавали її як дружню допомогу у звільненні України від більшовицької анексії. Українська сторона цієї позиції дотримувалася весь час перебування іноземних військ на її території. Водночас німецьке й австрійське командування, державні діячі, дипломати в конфіденційних документах широко послуговувалися поняттям «окупація». Найбільш радикально налаштовані проти гетьманату та його союзників політичні сили, насамперед партії більшовиків і боротьбистів, уважали німецько-австрійські війська в Україні окупантами й закликали до збройної боротьби проти них. Провідні українські діячі П.Скоропадський, В.Винниченко та інші пізніше також кваліфікували це явище як окупацію.

Аналіз української і зарубіжної історіографії проблеми переконливо доводить, що найбільш усталеною й поширеною оцінкою перебування німецьких та австро-угорських військ на теренах України у 1918 р. був і залишається термін «окупація». Він присутній в узагальнюючих працях з історії України XX ст., історії Української революції, монографіях, підручниках, науково-довідковій літературі. Поняття «окупація» щодо присутності армій Центральних

⁶⁶ Там же. – С.181–182.

держав в Україні використовується й сучасними зарубіжними дослідниками теми, в тому числі німецькими та австрійськими. Зауважимо, що в науковій літературі відсутня полеміка щодо оцінки цього явища.

Згідно з положеннями чинних у роки Першої світової війни норм міжнародного права, зайняття території України арміями Німеччини й Австро-Угорщини на етапі звільнення від більшовицьких військ не було типовою окупацією. Воно здійснювалося на прохання уряду УНР у рамках надання збройної допомоги. Однак подальші дії вищого німецького й австрійського командування, військової адміністрації на місцях, зокрема грубе втручання у внутрішні справи «дружньої країни» аж до інспірації зміни державного ладу, запровадження військово-польових судів, страти, екзекуції, арешти та вислання українських громадян, широкі реквізиції продовольства і промислової сировини, захоплення державного майна та матеріалів цілком підпадають під дію статей IV Гаазької конвенції 1907 р., а нерідко й демонструють їх грубе порушення.

Отже, наведена аргументація дозволяє стверджувати, що відмова в такому поважному виданні, як «Енциклопедія історії України», від терміна «німецько-австрійська окупація України 1918 р.» не має достатніх наукових підстав. Використання неадекватного тогочасній правовій, адміністративній, економічній практиці Центральних держав поняття «військовий контроль» значно звужує сутнісні характеристики цього складного явища та суперечить усталеній історіографічній традиції.

The article grounds the regularity of qualification of German and Austria-Hungary forces on the territory of Ukraine in 1918 as the occupation. Covered the assessment of this phenomenon of thenadays political, state, military workers and diplomats in Ukrainian and foreign historiography and in the context of internationally wrongful act.

Keywords: *occupation, military control, requisition, Central States, hetmanate, Hague Convention.*

